

Sylwia Łozińska, Paweł Rutkowski

Przestrzeń a czas: linia czasowa w komunikacji migowej*

Tematem niniejszego rozdziału jest szczególny przypadek wykorzystania przestrzeni migania jako nośnika treści w komunikacji Głuchych: tzw. linia czasowa, czyli trójwymiarowa reprezentacja informacji temporalnej. Zjawisko to zostało zaobserwowane w bardzo wielu językach migowych świata. Problemem, nad którym chcemy się zastanowić poniżej, jest status gramatyczny omawianych struktur przestrzennych.

Jak zauważa m.in. Emmorey (2002, s. 107), mimo iż czas ma charakter abstrakcyjny, do przekazywania informacji na jego temat wykorzystywane są bardzo często wizualizacje przestrzenne (np. wykresy, diagramy, linearyzacje kalendarzowe). Kognitywną podstawą tego zjawiska jest metaforyczne pojmowanie czasu jako substancji fizycznej (funkcjonującej w przestrzeni i w taki sposób dostępnej zmysłowo człowiekowi), a zatem przeniesienie relacji temporalnych z domeny abstrakcyjnej do konkretnej (por. np. Lakoff, Johnson, 1980, Evans, 2013).

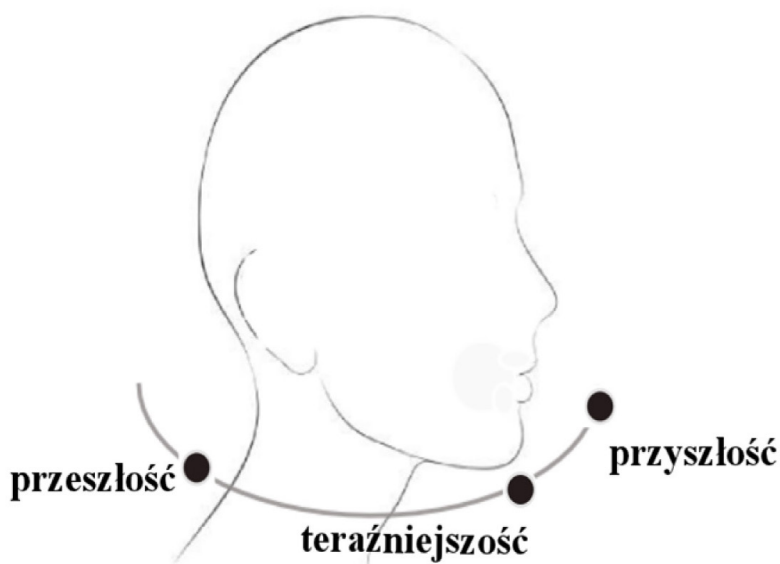
Języki Głuchych dostarczają wielu wyrazistych przykładów wykorzystania powyższego mechanizmu poznawczego: w trójwymiarowym komunikacie migowym następstwo czasowe oddawane jest zazwyczaj właśnie jako relacja przestrzenna. Dotyczy to w szczególności strategii budowania dyskursu, nazywanej w literaturze przedmiotu linią czasową (por. m.in. Klima, Bellugi, 1979, Wilbur, 1987, Boyes Braem, 1990). Opiera się ona na możliwości deiktycznego odniesienia się osoby migającej do punktów na wyobrażonej osi czasu. Poszczególne punkty takiej osi pozostają we wzajemnych relacjach, a więc stają się częściami swoistego systemu. Oś, o której mowa, realizowana jest w komunikacie wizualnym jako linia reprezentująca upływ czasu; ciało osoby migającej staje się dla niej punktem odniesienia.

* Część badań prowadzących do opracowania tego artykułu została sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki (grant *Właściwości gramatyczne i semantyczne czasowników polskiego języka migowego* o numerze N N104 379740). Autorzy pragną podziękować Joannie Łachecie za pomoc w przygotowaniu ilustracji wykorzystanych w tym rozdziale.

W większości zbadanych pod tym względem języków migowych świata (w tym w polskim języku migowym, PJM) linia ta przebiega prostopadle w stosunku do klatki piersiowej osoby migającej, a poszczególnym jej odcinkom przypisane są następujące interpretacje czasowe:

- znaki artykułowane w pozycji neutralnej (bezpośrednio przed klatką piersiową migającego) odnoszą się do terażniejszości (lub nie mają interpretacji czasowej);
- znaki skierowane w stronę barków lub za plecy migającego wyrażają przeszłość;
- znaki artykułowane przed ciałem migającego (w pewnym oddaleniu od klatki piersiowej) odnoszą się do przyszłości.

W schematyczny sposób ilustruje to rys. 1.

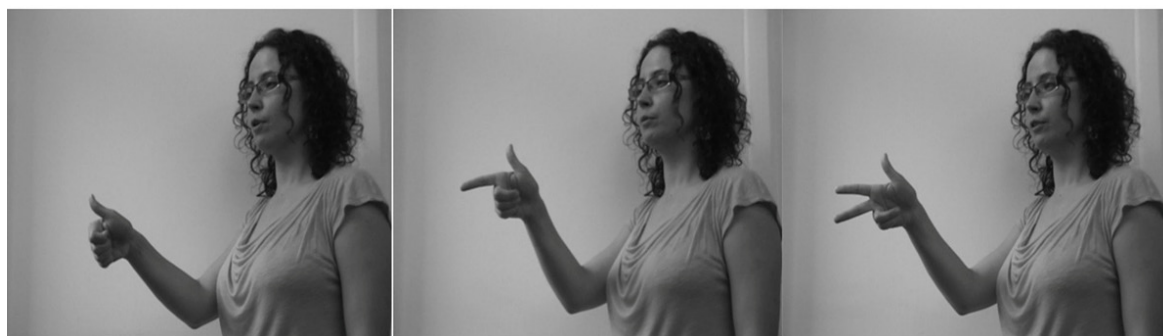
Rys. 1. Deiktyczna linia czasowa w PJM

Uzupełnieniem i swoistym wzmocnieniem deiktycznych rozróżnień temporalnych bywają odpowiednie sygnały niemanualne, a w szczególności wychylenie ciała osoby migającej do przodu lub tyłu (czy też analogiczne wychylenie samej głowy) oraz odpowiednie skierowanie wzroku (patrzenie przed siebie sugeruje odniesienie do przyszłości, podczas gdy oglądanie się za siebie może wskazywać, iż dana wypowiedź dotyczy przeszłości).

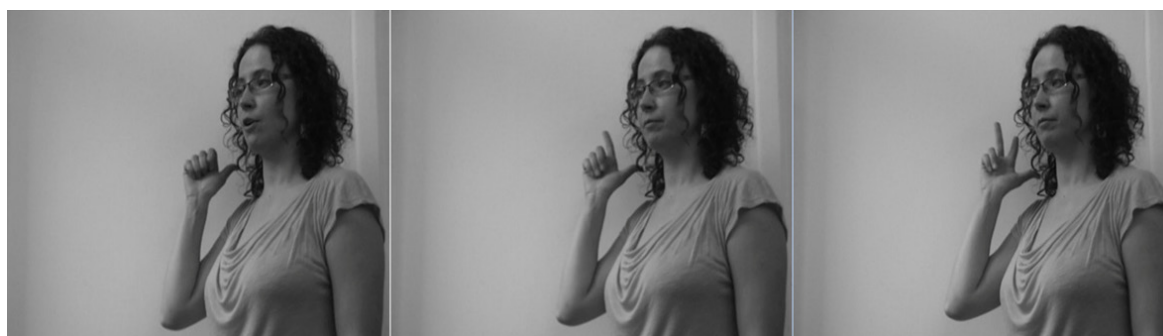
Metafory, na których oparty jest powyższy model (TERAZ = TU, TRWANIE = DŁUGOŚĆ), uznawane są przez wielu badaczy za uniwersalne, czyli wpisane w podstawowe mechanizmy kognitywne i doświadczenie

fenomenologiczne człowieka (por. np. Evans, 2013, s. 245). Jak podkreśla Evans (2013), mimo że zarówno czas, jak i przestrzeń mają charakter fundamentalny dla ludzkiej percepcji rzeczywistości, zachodzi między nimi relacja asymetryczna, jako że konceptualizacja czasu wymaga reprezentacji mentalnej odwołującej się do kategorii przestrzennych (czas jest automatycznie aktywowany przez przestrzeń, ale nie odwrotnie).

Pokazany na rys. 1 schemat linii czasowej przekłada się w PJM zarówno na mechanizmy konstruowania dyskursu (topografię swoistej mapy mentalnej, która stanowi podstawę całej wypowiedzi), jak i na właściwości artykulacyjne poszczególnych znaków. Artykulacja znaków JUTRO, ZA_TYDZIEŃ*, ZA_DWA_MIESIĄCE, ZA_ROK skierowana jest zatem ku przodowi (względem ciała osoby migającej), artykulacja zaś znaków WCZORAJ, ROK_TEMU, DAWNO_TEMU — ku tyłowi (por. rys. 2 i rys. 3).

Rys. 2. Znaki JUTRO, ZA_DWA_DNI, ZA_TRZY_DNI z PJM

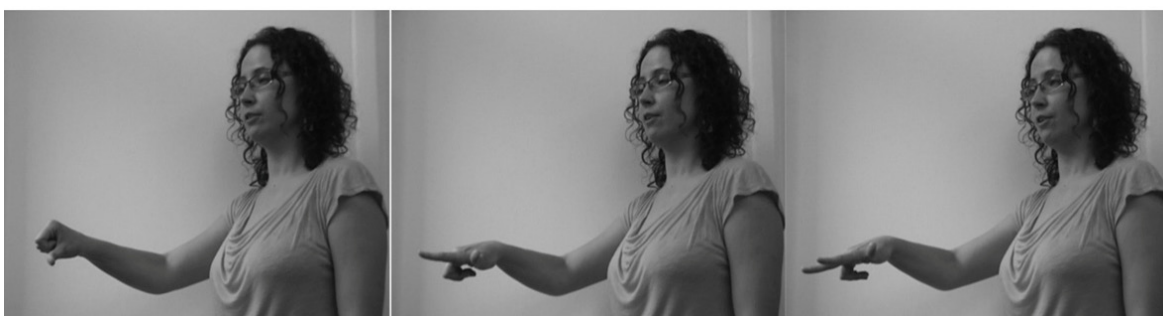
Rys. 3. Znaki WCZORAJ, DWA_DNI_TEMU, TRZY_DNI_TEMU z PJM

Powyższe przykłady pokazują, że znaki PJM odnoszące się do relacji temporalnych nie mają zazwyczaj charakteru prymarnych jednostek leksykalnych, lecz są swego rodzaju konstrukcjami (a przynajmniej elementami złożonymi pod względem morfologicznym). Składają się one z następujących komponentów:

* Zapis w postaci glosy polskiej z łącznikiem dolnym oznacza, że danemu znakowi migowemu odpowiada w polszczyźnie konstrukcja złożona z więcej niż jednego słowa.

- ruchu w przód lub w tył wskazującego na odniesienie do przyszłości lub przeszłości,
- arbitralnego elementu leksykalnego specyfikującego odcinek czasu (w powyższych przykładach wyprostowanemu palcowi dłoni ułożonej prostopadle względem ciała w płaszczyźnie wertykalnej przypisane jest znaczenie ‘dzień’),
- inkorporowanego liczebnika (oddanego powyżej liczbą wyprostowanych palców).

Rys. 2 i rys. 3 różnią się od rys. 4 i rys. 5 tylko jednym parametrem: na tych ostatnich dłoń osoby migającej ułożona jest w płaszczyźnie horyzontalnej. Modyfikacja ta skutkuje zmianą znaczenia.

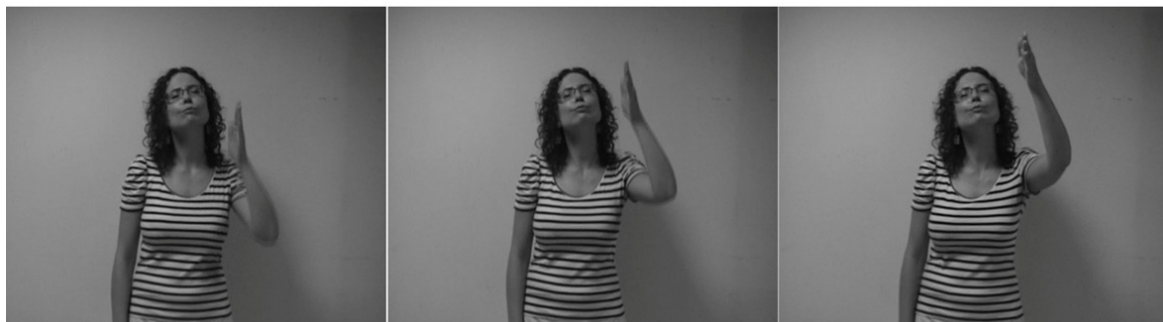
Rys. 4. Znaki ZA_TYDZIEŃ, ZA_DWA_TYGODNIE, ZA_TRZY_TYGODNIE z PJM

Rys. 5. Znaki TYDZIEŃ_TEMU, DWA_TYGODNIE_TEMU, TRZY_TYGODNIE_TEMU z PJM

Opisany powyżej system odniesień nie składa się z bezwzględnych punktów, lecz ma charakter relatywny (‘przyszłość’ jest dalej od ciała osoby migającej niż ‘teraźniejszość’, ale nie sposób wyliczyć w centymetrach przestrzeni migania, gdzie kończy się jeden obszar mentalny, a zaczyna drugi). Co więcej, mamy tu do czynienia z kategoriami dosyć elastycznymi. Rozróżnienie przyszłości i przeszłości może podlegać swoistej intensyfikacji, tzn. przeszłość/przyszłość nieodległa bywa odróżniona od odległej. Niuansowanie to oddawane jest przez modyfikację artykulacji znaku: im bardziej jest ona

odsunięta od ciała (a także wzmocniona dynamiką ruchów rąk, zmarszczeniem brwi, napięciem warg, wciągnięciem policzków lub innym niemanualnym wykładnikiem intensywności), tym odleglejszej przeszłości lub przyszłości dotyczy – por. rys. 6.

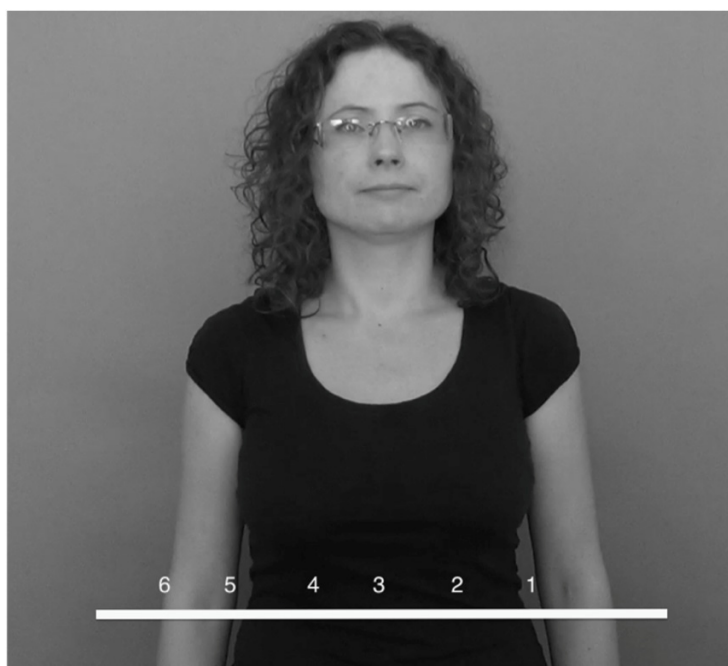

Rys. 6. Znaki W_PRZYSZŁOŚCI, W_DALSZEJ_PRZYSZŁOŚCI, W_ODLEGLEJ_PRZYSZŁOŚCI z PJM

Z badań prowadzonych w ostatnich dekadach wynika, że większość języków migowych świata konstruuje linię czasową w sposób opisany powyżej, tzn. na zasadzie opozycji przód (przyszłość) — tył (przeszłość). Metaforyczna interpretacja tak ukształtowanej linii czasowej każe traktować przeszłość jako to, co za nami (to, co minęło), przyszłość zaś jako to, co przed nami (zgodnie ze schematem ŻYCIE = PODRÓŻ). Orientacja odwrotna spotykana jest niezwykle rzadko. Występuje m.in. w języku migowym urubu-ka'apor, używanym w niewielkiej wiosce indiańskiej w stanie Maranhão w północno-wschodniej Brazylii. Fakt, iż w tym języku znaki odnoszące się do przyszłości migane są z tyłu ciała, a odnoszące się do przeszłości — z przodu, tłumaczony bywa konceptualizacją przyszłości jako tego, czego jeszcze nie znamy (nie widzimy), a przeszłości jako rzeczywistości już poznanej (widzianej) (por. Kyle, Woll, 1985, s. 144).

Poza deiktyczną linię czasową badacze opisywanej tu problematyki (por. m.in. Brennan 1983, Sutton-Spence, Woll, 1999) dostrzegają w komunikacji migowej inne konstrukcje temporalne o charakterze linearnym. Zazwyczaj analizowane są one jednak jako wtórne względem podstawowego schematu zilustrowanego za pomocą rys. 1. Wymienić tu warto w szczególności tzw. sekwencyjną linię czasową — równoległą do ciała osoby migającej i przebiegającą (najczęściej) od strony lewej do prawej. Linie tego typu służą do opisu wydarzeń bezpośrednio niezwiązanych z czasem wypowiedzi, przede wszystkim wydarzeń sekwencyjnych, które w tym schemacie mogą być prezentowane w układzie chronologicznym — od najwcześniejszych (lewa strona linii) do najpóźniejszych (prawa strona linii). Jeśli przedmiotem narracji osoby migającej byłaby np. historia jej życia od lat 70. do 90., to

wypowiedź mogłaby rozpocząć się od lewej strony, gdzie wyartykułowano by znaki leksykalne odnoszące się do lat 70. (URODZIĆ_SIE, PRZEDSZKOLE itp.), następnie w środkowej strefie przestrzeni migania wyartykułowane zostałyby znaki dotyczące lat 80. (SZKOŁA, UCZYĆ_SIE itp.), a opowieść zakończyłaby się po prawej stronie osoby migającej (STUDIA, PRACOWAĆ itp.). Analogicznie wyglądałaby chociażby instrukcja przyrządzania mizerii (po lewej: ‘najpierw umyj i obierz ogórki’, po środku: ‘następnie pokrój je w plasterki’, po prawej: ‘na koniec wrzuc je do miski i wymieszaj ze śmietaną’). Mechanizm ten ilustruje rys. 7 (liczby określają kolejność prezentowania zdarzeń na linii odpowiadającej ich rzeczywistej chronologii).

Rys. 7. Sekwencyjna linia czasowa w PJM

Niektórzy badacze przypuszczają, że orientacja linii od lewej do prawej strony jest uwarunkowana kulturowo przez systemy pisma (Tversky i in., 1991), co potwierdzać może fakt, iż np. w jordańskim języku migowym linia ta jest zorientowana od strony prawej do lewej.

Na wzmiankę zasługuje tu jeszcze tzw. linia wzrostu obrazująca czas z punktu widzenia jednostki (rozwój osoby, orientacja dół-góra, por. np. Cabeza, Fernández, 2004). Linia ta kreślona jest najczęściej od poziomu pasa do poziomu głowy osoby migającej, po stronie jej dominującej ręki — prawej w wypadku osób praworęcznych, a lewej – w wypadku osób leworęcznych. Rys. 8 pokazuje sekwencję znaków, która mogłaby stanowić ramę czasową dla następującej opowieści: „kiedy byłem małym dzieckiem, chodziłem do przedszkola; kiedy podrosłem, poszłem do szkoły; jako osoba dorosła zaczęłam pracować”.

Rys. 8. Linia czasowa wzrostu w PJM

Analogiczny schemat realizowałaby np. opowieść o budowaniu domu: „najpierw wylewamy fundamenty; następnie stawiamy ściany; w końcu zadaszamy budynek”.

W językach migowych doszukać się można co najmniej kilku innych schematów narracyjnych opartych na liniach czasowych, chociażby linii kalendarzowej mającej postać rysowanej w przestrzeni migania siatki, której poszczególne pola odpowiadają kolejnym dniom tygodnia. Co ciekawe, wszystkie wymienione powyżej wizualno-przestrzenne konstrukcje czasowe o charakterze linearnym odpowiadają trzem typom ram odniesienia, które — na podstawie danych z języków fonicznych — wylicza Evans (2013). W klasyfikacji tej wyróżnione zostały:

- deiktyczne ramy odniesienia („egocentryczne”, tzn. charakteryzujące się odniesieniem do przeszłości i przyszłości z perspektywy osoby mówiącej, manifestującym się np. w zwrotach takich jak *zbliża się Boże Narodzenie*);
- sekwencyjne ramy odniesienia („allocentryczne”, tzn. niezależne od perspektywy osoby mówiącej, a zatem pozbawione stałego punktu odniesienia, bazujące na relacji następstwa i względnej kolejności poszczególnych zdarzeń — np. *sylwester jest po Bożym Narodzeniu*);
- zewnętrzne ramy odniesienia (także „allocentryczne”, ale oparte na matrycy, czyli bezwzględnym systemie odniesienia takim jak kalendarz — np. *sylwester jest 31 grudnia*).

Skoro schematy linearne wykorzystywane jako nośniki informacji temporalnej w przekazie wizualno-przestrzennym można uznać za odpowiedniki struktur mentalnych występujących także w komunikacji fonicznej, należy zadać pytanie o status linii czasowych w gramatykach języków migowych. Mimo iż kuszącą interpretacją lingwistyczną mechanizmu linii czasowych jest niewątpliwie uznanie go za analog znanej z wielu języków fonicznych

morfosyntaktycznej kategorii czasu, analiza taka byłaby raczej nadmiernym uproszczeniem. Należy zauważyć, że w językach takich jak PJM zdania (czasowniki) są zazwyczaj nienacechowane pod względem czasu. Po ustaleniu pewnej ramy czasowej utrzymywana jest ona domyślnie do momentu eksplicytnej zmiany w tym zakresie. Jako język niefleksyjny PJM nie wymaga umieszczania w zdaniu zawierającym okoliczniki czasu w postaci znaków typu WCZORAJ, DZIŚ, JUTRO dodatkowych elementów gramatycznych przesądających o interpretacji temporalnej wypowiedzi. Co prawda pojawiają się niekiedy w zdaniach PJM znaki BYŁO lub BĘDZIE, które można uznać za swego rodzaju czasowniki posiłkowe towarzyszące czasownikowi głównemu, jednak mają one charakter całkowicie opcjonalny. Zdanie o treści ‘wczoraj oglądałem telewizję, a dziś będę czytać książkę’ może zatem zostać zrealizowane w PJM na dwa sposoby:

- (1) (JA) WCZORAJ TELEWIZJA OGLĄDAĆ | JUTRO KSIĄŻKA CZYTAĆ
- (2) (JA) WCZORAJ BYŁO TELEWIZJA OGLĄDAĆ | JUTRO BĘDZIE KSIĄŻKA CZYTAĆ

Evans (2013) wpisuje swą analizę mechanizmów przestrzennej konceptualizacji czasu w tzw. Teorię Konceptów Leksykalnych i Modeli Kognitywnych (ang. *Theory of Lexical Concepts and Cognitive Models, LCCM*), w której struktura semantyczna właściwa dla danego języka naturalnego odróżniana jest wyraźnie od struktury konceptualnej — powiązanej z reprezentacją niejęzykową, wynikającą z doświadczenia sensoryczno-motorycznego człowieka. Wydaje się że różnorakie linie czasowe spotykane w językach migowych należy uznać za zakorzenione właśnie w niejęzykowej strukturze konceptualnej, a tym samym wykraczające poza zakres gramatyki. Są to swoiste konstrukty mentalne pozwalające na zachowanie spójności dyskursu. Ikoniczny układ temporalny wypowiedzi (odzwierciedlanie rzeczywistej organizacji czasowej zdarzeń, o których mowa) jest w językach naturalnych zjawiskiem powszechnym (por. rozdział *Ikoniczność w polskim języku migowym* autorstwa Sylwii Łozińskiej i Pawła Rutkowskiego w niniejszym tomie), co żadną miarą nie oznacza, iż powinien być uznany za schemat zgramatyzalizowany. Linia czasowa to wynikająca z podstawowych mechanizmów postrzegania świata strategia tworzenia dyskursu, nie zaś część gramatyki wizualno-przestrzennej. O interpretacji temporalnej tekstów migowych wnioskuje się na podstawie kontekstu — czas nie jest w nich osobną kategorią morfoskładniową.

Bibliografia

- Boyes Braem, Penny (1990). Acquisition of the handshape in American Sign Language: A preliminary analysis. W: V. Volterra i C. Erting (red.), *From gesture to language in hearing and deaf children*, ss. 107-127. Heidelberg: Springer Verlag.
- Brennan, Mary (1983). Marking time in British Sign Language. W: J. Kyle i B. Woll (red.), *Language in sign: An international perspective on sign language*, ss. 10-31. Londyn: Croom Helm.
- Cabeza Pereiro, Carmen, Fernández Soneira, Ana (2004). The expression of time in Spanish Sign Language (LSE). *Sign Language & Linguistics* 7(1), ss. 63-82.
- Emmorey, Karen (2002). *Language, cognition, and the brain: Insights from sign language research*. Mahwah: Lawrence Erlbaum and Associates.
- Evans, Vyvyan (2013). *Language and time: A cognitive linguistics approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klima, Edward, Bellugi, Ursula (1979). *The signs of language*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kyle, Jim G., Woll, Bencie (1985). *Sign language: The study of deaf people and their language*. Cambridge, Nowy Jork: Cambridge University Press.
- Lakoff, George, Johnson, Mark (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sutton-Spence, Rachel, Woll, Bencie (1999). *The linguistics of British Sign Language. An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tversky, Barbara, Kugelmass, Sol, Winter, Atalia (1991). Cross-cultural and developmental trends in graphic productions. *Cognitive Psychology* 23 (4), ss. 515-557.
- Wilbur, Ronnie B. (1987). *American Sign Language: Linguistic and applied dimensions*. Boston: College Hill Press.